

पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा अलङ्कारवादडम्बरबहादुर पुन^{a,*}, कृष्णराज ढकाल^b^a त्रिवि अनुगमन निर्देशनालय, कीर्तिपुर^b महेन्द्ररत्न क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, ताहाचल**Article Info****Abstract****Received:** January 22, 2024**Accepted:** April 9, 2024**Published:** July 22, 2024**Available online:** August 10, 2024**DOI:** <https://doi.org/10.3126/gd.v9i1.68549>**शब्दकुञ्जिका:** शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार, साहित्यशास्त्र, सहभाव, काव्यसौन्दर्य

पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका साहित्यिक वादहरू स्थापित भएका पाइन्छन्। ती वादहरूमध्ये अलङ्कारवाद पनि एक हो। रसवाद, ध्वनिवाद, रीतिवाद, वक्रोक्तिवाद, औचित्यवाद जस्तै अलङ्कारवादको पनि पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा विशेष रूपमा चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ। यो साहित्यको अध्ययन गर्ने महत्त्वपूर्ण वाद भएकाले 'पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा अलङ्कारवाद' लेख सैद्धान्तिक प्रकृतिको लेख हो। यो लेख तयार गर्न मूलतः पुस्तकालयीय कार्यको उपयोग गरिएको छ। यस अनुसन्धानात्मक लेखमा गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा अलङ्कारवादका सम्बन्धमा भामहदेखि जगन्नाथसम्मका आचार्यहरूका मान्यताहरूको अध्ययन गरिएकाले यसमा ऐतिहासिक विकासक्रम देखाउने द्विरेखीय पद्धति अँगालिएको छ। पूर्वीय काव्यशास्त्रका क्षेत्रमा अलङ्कारको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको परिणाम प्राप्तिका लागि अलङ्कार सिद्धान्तसम्बन्धी विभिन्न आचार्यका मान्यताको व्यापक छलफल गरिएको छ। यस लेखभित्र साहित्यशास्त्रमा अलङ्कारसम्बन्धी मान्यता, काव्यका लागि अलङ्कारलाई अनिवार्य तत्त्व मान्ने भामह, दण्डी, उद्भट, वामन, कुन्तक, भोज, क्षेमेन्द्र, व्यास, वाग्भट, जयदेव, केशव मिश्र आदि आचार्यहरूका मान्यता र काव्यका लागि अलङ्कारलाई ऐच्छिक तत्त्व मान्ने आनन्दवर्धन, मम्मट, रुय्यक, हेमचन्द्र, शोभाकर मिश्र, विश्वनाथ, विद्यानाथ, विद्याधर र जगन्नाथ आदि आचार्यहरूका मान्यताहरूको अध्ययन गरिएको छ। यसबा साथै काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा तटस्थ देखिएका भरत, रुद्रट र अप्पयदीक्षितका मान्यताहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ। भरतदेखि जगन्नाथसम्मका २३ जना आचार्यहरूका अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत लेख साहित्यमा अलङ्कारको अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिका लागि अत्यन्त उपयोगी हुने देखिन्छ।

विषय परिचय

पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका साहित्यिक मान्यताहरू देखापरेका छन्। ती साहित्यिक मान्यताहरूमध्ये अलङ्कारवाद एउटा महत्त्वपूर्ण साहित्यिक मान्यता हो। यसले शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका माध्यमबाट साहित्यका आन्तरिक सौन्दर्य र वाच्य सौन्दर्यको अध्ययन गर्ने काम गर्दछ। आचार्य भामहले स्थापना गरेको यस वादका सम्बन्धमा पूर्वीय आचार्यहरूका अनेक प्रकारका दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत भएका पाइन्छन्। काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा फरक फरक धारणाहरू भए तापनि पूर्वीय काव्यशास्त्रका क्षेत्रमा अलङ्कारको महत्त्व उच्च रूपमा रहेको पाइन्छ। संस्कृत भाषाबाट विकसित विभिन्न भाषाका साहित्य क्षेत्रमा अलङ्कारशास्त्रको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ। पूर्वीय समालोचना क्षेत्रमा अलङ्कारशास्त्रका सम्बन्धमा व्यापक चर्चा गरिएको भए तापनि काव्यमा अलङ्कारको स्थानलाई केन्द्र बनाएर हालसम्म अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरेको पाइँदैन। यसै अभावलाई पूर्ति गर्ने उद्देश्यका साथ यो लेख तयार गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा अलङ्कारवादका सैद्धान्तिक मान्यता र साहित्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा विभिन्न पूर्वीय आचार्यका दृष्टिकोणको विश्लेषण गरिएको छ। अलङ्कारवादका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न चाहने अध्येताका लागि प्रस्तुत अध्ययन उपयोगी हुने देखिन्छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अलङ्कारलाई काव्यको आत्मा मान्ने विचार वा सिद्धान्तलाई अलङ्कारवाद भनिन्छ। काव्यमा अलङ्कारको उपस्थितिका सम्बन्धमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ। अलङ्कारवादका संस्थापक आचार्य भामह हुन्। इसाको छैटौँ शताब्दीका आचार्य भामहले शब्द

* Corresponding author.

E-mail addresses: dambarpun06@gmail.comCite: Pun, D. B. & Dhakal, K R. (2024). पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा अलङ्कारवाद. *Ganeshman Darpan*, 9(1), 93-98. <https://doi.org/10.3126/gd.v9i1.68549>

र अर्थको सहभाव नै काव्य हो भनेर काव्यका लागि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारलाई अपरिहार्य तत्त्व वा नभई नहुने तत्त्वका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ। पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा देखापरेका आचार्यहरूमध्ये २३ जना आचार्यहरूले अलङ्कारवादका विषयमा चर्चा गरेका छन्। यी २३ जना आचार्यहरूमध्ये ११ जना आचार्यहरूले अलङ्कारलाई काव्यका लागि अनिवार्य तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेका छन् भने नौ जना आचार्यहरूले ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेका छन्। तीन जना आचार्यहरू भने काव्यमा अलङ्कारका स्थानका सम्बन्धमा तटस्थ नै रहेको पाइन्छ। यस लेखमा यिनै २३ जना आचार्यका अलङ्कारसम्बन्धी धारणाका केन्द्रित रहेर पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा अलङ्कारको स्थानका बारेमा अध्ययन गरिन्छ। त्यसैले पूर्वीय साहित्यशास्त्रका क्षेत्रमा स्थापित अलङ्कारवादको विश्लेषण गर्नु नै यस लेखको मूल सैद्धान्तिक पर्यायधार हो।

अनुसन्धान विधि

'पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा अलङ्कारवाद' शीर्षकको यो लेख सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक अध्ययनमा आधारित छ। यो अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो। प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख सैद्धान्तिक अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन सम्पन्न गर्न पुस्तकालयीय कार्य गरिएको छ। यस अनुसन्धानात्मक लेखमा अलङ्कारवादका सम्बन्धमा भामहदेखि जगन्नाथसम्मका आचार्यहरूका मान्यताहरूको अध्ययन गरिएकाले यहाँ ऐतिहासिक विकासक्रम देखाउने द्विरेखीय पद्धति अँगालिएको छ। त्यसैले यस लेखमा अलङ्कारवादका सैद्धान्तिक मान्यताको खोजी कार्य ऐतिहासिक विधिद्वारा गरिएको छ। केही महत्त्वपूर्ण विषयको जानकारीका लागि इन्टरनेटको सहायता पनि लिइएको छ। यसरी सङ्कलन गरिएका सामग्रीको छलफलका लागि विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

परिणाम र छलफल

पूर्वीय काव्यशास्त्रका क्षेत्रमा रसवाद, रीतिवाद, ध्वनिवाद, वक्रोक्तिवाद र औचित्यवाद जस्तै एक महत्त्वपूर्ण वादका रूपमा अलङ्कारवाद रहेको छ भन्ने परिणाम यस अनुसन्धानात्मक लेखको रहेको छ। यसप्रकारको परिणाम प्राप्तिका लागि २३ जना पूर्वीय आचार्यहरूका अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको छलफल यस अध्ययनमा गरिएको छ। ती आचार्यहरूका अलङ्कारवादी मान्यता र काव्यसौन्दर्यका लागि अलङ्कारको स्थानसम्बन्धी धारणाको छलफल निम्नानुसार गरिन्छ-

अलङ्कारवादका मान्यताहरू

अलङ्कारवाद पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्परामा रसवादपछि स्थापना भएको महत्त्वपूर्ण वाद हो। यो पूर्वीय काव्यशास्त्रका क्षेत्रमा रसवाद, रीतिवाद, ध्वनिवाद, वक्रोक्तिवाद र औचित्यवाद जस्तै एक महत्त्वपूर्ण वादका रूपमा देखापरेको छ। यसवादले शब्द र अर्थमा केन्द्रित रहेर साहित्यको अध्ययन गर्ने गर्दछ। पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्परामा अलङ्कारवादको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पाइन्छ। यसको इतिहास निकै लामो रहेको देखिन्छ। पूर्वीय वाङ्मयको प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेदमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइएकाले वैदिक युगदेखि नै यसको इतिहास प्रारम्भ भएको मानिन्छ। अलङ्कारको साहित्यसँग गहिरो सम्बन्ध रहेको छ। वेद, उपनिषद्, वेदाङ्ग, आरण्यक, ब्राह्मण, सूत्रग्रन्थ, वैदिक एवम् लौकिक साहित्यमा अलङ्कारको प्रयोग भए तापनि तिनमा लक्षणमूलक चर्चा भने गरेको पाइँदैन। अलङ्कार अध्ययनको विकास भने यास्क र पाणिनि हुँदै आचार्य भरतदेखि भएको पाइन्छ। यसरी भरतपूर्व नै अलङ्कारसम्बन्धी चिन्तनहरूको सूत्रपात भइसकेको देखिन्छ (निरौला, २०६३, पृ. ३९)। भरतले अलङ्कारसम्बन्धी अवधारणालाई नाटककै आधार मानेर उपमा, रूपक, दीपक र यमक अलङ्कारको काव्यशास्त्रीय कोणबाट चर्चा गरेको पाइन्छ। यसरी भरतबाट नै अलङ्कारको चर्चा गर्ने परम्पराको थालनी भएको पाइन्छ। अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्यका स्थायी धर्मका रूपमा ग्रहण गर्नु अलङ्कारवादीहरूको विशेषता हो। अलङ्कार नै काव्यको आत्मा हो भन्ने अलङ्कारवादीहरूको सिद्धान्त परिकल्पित भए तापनि अलङ्कार नै काव्यको आत्मा हो भनेर कुनै पनि आचार्यहरूले घोषणा गरेको देखिँदैन। अलङ्कारलाई काव्यमा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा व्याख्या गर्दै अलङ्कारवादको स्थापना गर्ने आचार्य भने भामह हुन्। उनको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ काव्यालङ्कार हो। यही ग्रन्थलाई नै अलङ्कारवादको घोषणा-पत्र मानिन्छ। भामहले नारीको अनुहारलाई सुन्दरतम बनाउन आभूषणको आवश्यकता परे जस्तै काव्यलाई सुशोभित गर्न अलङ्कारको आवश्यकता पर्दछ, त्यसैले काव्यको सौन्दर्य नै अलङ्कार हो भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ (२०३८, पृ. २)। उनले सबै कलाकृतिमा सौन्दर्य र चमत्कार पैदा गर्ने कारकका रूपमा अलङ्कारलाई मानेका छन्। फलस्वरूप सौन्दर्यशास्त्रको पूर्वीय मान्यताको जेठो वादका रूपमा भामहको अलङ्कारवाद देखा परेको छ। यसवादले सौन्दर्यलाई काव्यको साध्य मान्दै सौन्दर्य नै अलङ्कार हो, यसैभित्र रस, भाव, ध्वनि, वक्रोक्ति, औचित्य आदि समावेश भएका हुन्छन् भन्ने मान्यता राख्दछ (शर्मा, २०७४, पृ. ८६)। अलङ्कारवादले सिङ्गो रसलाई रसवत्, प्रेय, ऊर्जस्वी, समाहित, भावोदय, भावसन्धि र भावशवलताभित्र समेट्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ। यसै गरी सिङ्गो ध्वनिलाई समासोक्ति, आक्षेप, अप्रस्तुतप्रशंसा, व्याजस्तुति, व्याजोक्ति, पर्यायोक्ति, रूपक, अपह्नुतिजस्ता अलङ्कारभित्र समेट्न सकिने धारणा राखेको भेटिन्छ। यसरी नै वक्रोक्ति र अतिशयोक्ति अलङ्कारभित्र वक्रोक्तिलाई र काव्यभाव अनुकूलका उचित अलङ्कारको प्रयोगभित्र औचित्यलाई समेट्न सकिने मान्यता अलङ्कारवादीहरूले राखेको देखिन्छ। अलङ्कारवादी आचार्य वाग्भटका अनुसार गुणयुक्त र दोषमुक्त नारीको सौन्दर्यका लागि आभूषणको आवश्यकता परे जस्तै काव्यसौन्दर्यका लागि अलङ्कारहरूलाई कटक, केयूर, तिलकजस्तै महत्त्वपूर्ण काव्य आभूषण मानेको पाइन्छ। यिनीहरूले काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यता वा सर्वातिशयतालाई विशेष जोड दिएको देखिन्छ।

यी अलङ्कारशास्त्रीहरूको अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको अध्ययन गर्दा अलङ्कारको स्थान, सहभाव वा उपस्थितिलाई लिएर भामहदेखि जगन्नाथसम्मका आचार्यहरूका धारणाहरू विकसित भएका देखिन्छन्। उनीहरूले अलङ्कारको निरूपण, विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। यसबाट काव्यमा अलङ्कारको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। काव्यमा अलङ्कारको सहभावको अवस्थालाई लिएर पूर्वीय आचार्यहरू दुई भागमा विभाजन भएका देखिन्छन्, जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

काव्यसौन्दर्यका लागि अनिवार्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कार

काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई लिएर पूर्वीय समालोचना क्षेत्रमा पर्याप्त अध्ययन भएको पाइन्छ। अलङ्कारवादीहरूले अलङ्कार नै काव्यको आत्मा हो भन्ने सिद्धान्तको परिकल्पना गरेको भए तापनि अलङ्कार नै काव्यको आत्मा हो भनेर घोषणा भने कुनै पनि आचार्यले गरेको देखिँदैन। यति भएर पनि उनीहरूले अलङ्कारलाई काव्यको आन्तरिक तत्त्व, अपरिहार्य तत्त्व, नभई नहुने तत्त्व,

अनिवार्य तत्त्व वा काव्यको एकमात्र उद्देश्य भनेर यसको महत्त्वको चर्चा भने गरेको पाइन्छ । काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई स्वीकार गर्ने अन्य आचार्यहरूमा दण्डी, उद्भट, वामन, कुन्तक, भोज, क्षेमेन्द्र, व्यास, वाग्भट, जयदेव, केशव मिश्र आदि हुन् ।

अलङ्कारवादका सम्बन्धमा भामहपूर्व सामान्य चर्चा परिचर्चा गरिएको भए तापनि भामहलाई नै अलङ्कारवादका पहिलो आचार्यका रूपमा लिन सकिन्छ । उनको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ काव्यालङ्कार हो । यसलाई पूर्वीय काव्य समालोचनाका क्षेत्रमा उपलब्ध ग्रन्थमध्ये पहिलो व्यवस्थित ग्रन्थ मानिन्छ । यही काव्यालङ्कारबाट नै काव्यको व्यवस्थित रूपमा परिभाषा एवम् विवेचना भएको देखिन्छ । आचार्य भामहले काव्यालङ्कारमा नारीलाई आभूषणले सुशोभित पारे भन्ने काव्यलाई अलङ्कारले सुशोभित पार्दछ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । उनले विना आभूषण नारीको सौन्दर्य प्रस्फुटन हुन नसके भन्ने अलङ्कार विना काव्यमा सौन्दर्य नरहने कुरा उल्लेख गरेका छन् (भामह, २०३८, पृ. १३) । भामहद्वारा विवेचित अलङ्कारहरूको स्पष्ट एवम् वैज्ञानिक परिभाषा र व्यवस्थित निरूपण हुन नसके पनि पहिलोपटक अलङ्कारलाई काव्यमा स्थापित गराएर विवेचना गर्ने उनको कार्यलाई भने उल्लेखनीय, महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक उपलब्धिका रूपमा लिन सकिन्छ । उनले तत्कालीन अवस्थामा विद्यमान शब्दालङ्कारवादी र अर्थालङ्कारवादीका रूपमा रहेका दुई वर्गलाई समन्वय गर्दै शब्द र अर्थको सम्मिश्रणबाट काव्य निर्माण हुने कुरा स्पष्ट पारेका छन् । भामहको विचारमा वक्रोक्ति र अतिशयोक्ति अलङ्कारका प्राण हुन् जुन उक्ति वैचित्र्य अथवा चामत्कारिक भनाइबाट प्राप्त हुन्छ । उनले काव्यका लागि सौन्दर्यको आवश्यकता पर्दछ, काव्यसौन्दर्य कविको उक्ति वैचित्र्यमा निर्भर गर्दछ र उक्ति वैचित्र्यभित्र वक्रोक्ति आदि अलङ्कारको उपस्थिति रहन्छ, भन्ने मान्यता राखेका छन् । त्यसैले शब्द र अर्थको वक्रोक्तिबाट मात्र काव्यमा सौन्दर्य उत्पादन हुन्छ भन्ने उनको भनाइ रहेको छ । वक्रोक्ति आदि अलङ्कारविना सौन्दर्यात्मक काव्यको सिर्जना असम्भव भएकाले काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्य आवश्यकता पने कुरा भामहले उल्लेख गरेका छन् ।

यसपछि आचार्य दण्डीले पनि काव्यसौन्दर्यका हेतुका रूपमा अलङ्कारलाई मानेको भेटिन्छ । उनका विचारमा काव्यको शोभादायी धर्म नै अलङ्कार हो । उनले आफ्नो ग्रन्थकाव्यादर्शमा सुन्दरतम् अलङ्कारबाट नयाँ कल्पनाको प्रस्फुटन हुने र यो स्थायी रूपमा रहने भएकाले काव्यसौन्दर्यको उत्कर्षताका लागि अलङ्कारको अनिवार्य आवश्यकतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ (इ. १९५८, पृ. ५१) । उनले यस ग्रन्थमा काव्य लक्षण, भेद, रीति, गुण, दोष आदिको चर्चा गरेका छन् । अलङ्कारको चर्चा गर्ने क्रममा उनले काव्यसौन्दर्यको हेतु अलङ्कारलाई मानेका छन् । दण्डीले अलङ्कारलाई काव्यशोभाकारक धर्मका रूपमा लिँदै दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । उनले यमक, अनुप्रासआदिलाई असाधारण र उपमा, स्वभावोक्ति आदिलाई साधारण अलङ्कार मानेका छन् । अलङ्कारवादका पक्षमा देखिए तापनि उनी कट्टर अलङ्कारवादी भने होइनन् । महत्त्वका हिसावले काव्यमा उनले गुणलाई पहिलो श्रेणीमा र अलङ्कारलाई दोस्रो श्रेणीमा राखेका छन् । उनले अतिशयोक्तिलाई सम्पूर्ण अलङ्कारको मूलको रूपमा लिएको देखिन्छ ।

यसरी नै आचार्य उद्भटले काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहमा अलङ्कार रहे मात्र काव्यतत्त्व सिद्ध हुने भएकाले अलङ्कारको अभावमा काव्यत्व सम्भव हुँदैन भन्ने धारणा अगाडि सारेको देखिन्छ । उनले गुण र अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्यका हेतु मानेका छन् । उद्भटले काव्यमा गुण रीति आश्रित र अलङ्कार शब्दाश्रित हुन्छ भन्दै अलङ्कारको अभावमा काव्यसौन्दर्य रहन नसक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (इ. १९२८, पृ. ४) । यसरी काव्यमा सौन्दर्य प्रदान गर्ने नित्य र अन्तरङ्ग धर्म अलङ्कार हो भन्ने कुरामा उनको सहमति पाइन्छ । उद्भटले गुण र अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्यका हेतु माने तापनि गुण रीति आश्रित र अलङ्कार शब्दाश्रित हुने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले काव्यमा शब्दार्थ अलङ्कारका रूपमा र अलङ्कार सौन्दर्यका मूल तत्त्वका रूपमा रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले अलङ्कारका अभावमा शब्द र अर्थमा सौन्दर्य नै रहन सक्दैन भन्ने धारणा उद्भटको रहेको पाइन्छ ।

यसपछि रीतिवादी आचार्य वामनले काव्यालङ्कारसूत्रमा काव्यको आत्मा रीति हो र काव्यसौन्दर्यको कारक अलङ्कार हो भनेर काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई प्रकारान्तरबाट स्वीकार गरेको भेटिन्छ । उनी रीतिवादी आचार्य भएकाले यस ग्रन्थमा उनले अलङ्कारका सम्बन्धमा भामह, दण्डी, उद्भटभन्दा भिन्न मान्यता राखेका छन् । वामनले रीतिलाई काव्यको आत्मा र अलङ्कारलाई सौन्दर्यवृत्तिको कारक मानेका छन् । उनले अलङ्कारलाई सौन्दर्य माने तापनि काव्यको आत्माचाहिँ रीतिलाई मान्दछन् । उनका विचारमा अलङ्कार काव्यसौन्दर्यसँग अभिन्न सम्बन्ध राख्ने तत्त्व हो । उनी रीतिवादी आचार्य भए तापनि उनले काव्यमा सादृश्यमूलक अलङ्कारको सत्तालाई भने स्वीकार गरेका छन् । आफ्नो ग्रन्थ काव्यालङ्कारसूत्रमा उनले अलङ्कारको स्वरूप निर्धारण र महत्त्व प्रतिपादनमा प्रशस्त अभिरुचि देखाएका छन् । उनले काव्यका शोभा वा सौन्दर्यका हेतु गुणलाई र काव्यसौन्दर्यको वृद्धिका कारक अलङ्कारलाई मानेका छन् । वामनले काव्यका शोभा वा सौन्दर्य हेतु गुणलाई नित्य धर्म र अलङ्कारलाई अनित्य धर्मका रूपमा स्थापित गरेका छन् (इ. २००५, पृ. ३) । अलङ्कारलाई भामहले काव्यका लागि नित्य धर्म र वामनले अनित्य धर्म माने पनि गुण प्राधान्यताका आधारमा अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्यको अतिशय तत्त्व वा चम्काउने तत्त्व मानेर प्रकारान्तरले उनी भामहको विचारसँग सहमत भएको देखिन्छ ।

यसै गरी वक्रोक्तिवादी आचार्य कुन्तकले वक्रोक्तिजीवितम्मा जो अलङ्कृत छ त्यो काव्य हो, आकर्षणरहित अलङ्कार र अलङ्काररहित काव्य हुन सक्दैन भनेर काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई प्रस्ट पारेको पाइन्छ । ध्वनिवादको खण्डनका क्रममा कुन्तकले वक्रोक्तिवादको स्थापना गरेको भए तापनि अलङ्कारशून्य काव्य असम्भव छ भनेर काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई भने स्वीकार गरेको पाइन्छ । कुन्तकले अलङ्कारविना काव्य काव्य नै कहलाउन नसक्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् (इ. १९९८, पृ. ३६) । उनले काव्यको सौन्दर्यरूप अलङ्कारबाट नै सिद्ध हुने भएकाले अलङ्कारलाई काव्यको अविभाज्य अङ्ग मानेका छन् । आचार्य भामहले वक्रोक्तिलाई सम्पूर्ण अलङ्कारहरूको प्राणका रूपमा उल्लेख गरेका छन् र कुन्तकले वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा मान्दै पूर्ववर्ती आचार्यको मान्यतालाई स्वीकार गरेका छन् । वक्रोक्तिलाई नै काव्यसर्वस्व मान्नुबाट कुन्तकले काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई स्वीकार गरेको देखिन्छ । यस ग्रन्थमा उनले शब्दालङ्कारलाई वर्णविन्यास वक्रताभित्र र अर्थालङ्कारलाई वाक्यवक्रताभित्र समावेश गरेका छन् । उनले आफूपूर्वका आचार्यहरूका कतिपय अलङ्कारलाई स्वीकार गरेका छन् भने कतिपय अलङ्कारलाई अस्वीकार गरेका छन् । कुन्तकले काव्यको आत्माको रूपमा वक्रोक्तिलाई नै उल्लेख गरे पनि अलङ्कार विनाको काव्यको कुनै अर्थ हुन नसक्ने भनेर काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई स्वीकार गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी नै आचार्य भोजले सरस्वतीकण्ठाभरणमा चन्द्रमालाई ज्योत्सना र सुन्दरीलाई लावण्यले सुशोभित पारे भैं काव्यलाई अलङ्कारले सुशोभित पार्दछ, भन्ने दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ (इ. १९३४, पृ. २३५)। भोजले सम्पूर्ण वाङ्मयलाई वक्रोक्ति, स्वभावोक्ति र रसोक्ति गरेर तीन भागमा विभाजन गर्दै रसोक्तिलाई सर्वोत्कृष्ट काव्यका रूपमा उल्लेख गरेका छन्। यसरी उनी रसवादी आचार्यजस्ता देखिए तापनि काव्यसौन्दर्यको पूर्णताका लागि उपमा आदि अर्थालङ्कारको अभाव भए पनि अनुप्रास आदि शब्दालङ्कार नै पर्याप्त हुने कुरा उल्लेख गरेर काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई प्रस्ट पारेको पाइन्छ। उनले अलङ्कार चिन्तनमा पूर्व आचार्यका भन्दा भिन्नै मत राखेर अलङ्कार चिन्तनमा नयाँपन थपेका छन्। उनले अलङ्कारकै हैसियतमा गुण र रसलाई समेत काव्यशोभाको कारक मानेर अलङ्कारको क्षेत्रलाई व्यापकता प्रदान गरेका छन्। यसरी भोज पनि भामहको विचार नजिक देखिन्छन्।

यसपछि औचित्यवादी आचार्य क्षेमेन्द्रले औचित्य विचार विमर्शमा समेत सुन्दरीका कम्मरमा लगाउने मेखला घाँटीमा र घाँटीमा लगाउने हार कम्मरमा लगाउँदा अनौचित्यका कारण सौन्दर्य विपरीत हुने भएकाले काव्यका लागि उचित अलङ्कारको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ। अलङ्कार आफैँमा काव्यसौन्दर्यको हेतु नभई यसले उचित विन्यासबाट अलङ्कारिता प्राप्त गरी काव्यसौन्दर्य बढाउने काम गर्दछ, त्यसैले उचित स्थानमा उचित अलङ्कार, गुण आदिको प्रयोगबाट काव्यसौन्दर्य बढ्नु नै औचित्यवाद हो भन्ने मान्यता क्षेमेन्द्रले राखेको पाइन्छ (इ. २०२१, पृ. १-६)। क्षेमेन्द्र औचित्यवादी आचार्य हुँदाहुँदै पनि उनले उचित अलङ्कारको विन्यासबाट काव्यसौन्दर्य रहने कुरा उल्लेख गर्दै काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ तर उनले अलङ्कारलाई नित्य तत्त्वका रूपमा भने लिएको पाइँदैन।

क्षेमेन्द्रपछि आचार्य व्यासले अग्निपुराणमा अलङ्कारको काव्यगत औचित्यलाई अत्यन्त सकारात्मक ढङ्गबाट लिएको पाइन्छ। उनले अलङ्कार विनाको काव्य विधवा समान हुन्छ भन्दै काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई स्पष्ट पारेको भेटिन्छ (इ. १९६६, पृ. ३४४)। उनले काव्यको शोभाकारक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा अलङ्कारलाई लिएको देखिन्छ।

यसै गरी आचार्य वाग्भटले वाग्भटालङ्कारमा गुणयुक्त र दोषमुक्त स्त्री भएर पनि सौन्दर्यका लागि अलङ्कारको आवश्यकता परे जस्तै काव्यको सौन्दर्यका लागि अङ्कारको आवश्यकता पर्दछ, त्यसैले अलङ्कार काव्यका लागि कटक, केयूर, तिलकजस्तै काव्यसौन्दर्यका अनिवार्य तत्त्व हुन् भन्ने मान्यता राखेको भेटिन्छ (इ. १९१६, पृ. २८)। यसरी नै तेह्रौँ शताब्दीका आचार्य जयदेवले चन्द्रोदयमा अलङ्कारवादको पुनर्जागरण गर्दै उष्णता विनाको आगो र अलङ्कार विनाको काव्यको कुनै अर्थ हुँदैन भनेर काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई विशेष महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (इ. १९९५, पृ. ४)। भामहदेखि अलङ्कारलाई काव्यको अनिवार्य तत्त्व मान्ने परम्पराको निरन्तरता दिने काम जयदेवले गरेका छन्। उनले काव्यको आन्तरिक तथा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कारलाई लिने गरेको पाइन्छ। आचार्य केशव मिश्रसमेत काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा भामह निकट देखिएका छन्। यसरी भामहदेखि केशव मिश्रसम्मका आचार्यहरूले काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतासम्बन्धी मान्यतालाई समर्थन गरेको भेटिन्छ।

काव्यसौन्दर्यका लागि वैकल्पिक तत्त्वका रूपमा अलङ्कार

आनन्दवर्धनको उदयपछि पूर्वीय काव्यशास्त्रका क्षेत्रमा काव्यमा अलङ्कारको स्थानसम्बन्धी धारणामा व्यापक परिवर्तन भएको पाइन्छ। आनन्दवर्धनपछि मम्मट, रुय्यक, हेमचन्द्र, शोभाकर मिश्र, विश्वनाथ, विद्यानाथ, विद्याधर र जगन्नाथआदि आचार्यहरूले अलङ्कारलाई काव्यको ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ। आनन्दवर्धनले काव्यका आन्तरिक र बाह्य दुई तत्त्वको निरूपण गर्दै ध्वनिलाई काव्यको आन्तरिक तत्त्व र अलङ्कारलाई बाह्य तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेका छन्। ध्वनिकाव्यमा अलङ्कारलाई अत्यन्त तुच्छ रूपमा चित्रण गरिएको छ। उनले अलङ्कारलाई काव्यको ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा स्वीकार गर्दै अलङ्कार कटक, कुण्डलजस्तै लगाए पनि हुने नलगाए पनि हुने तत्त्वका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ (आनन्दवर्धन, २०६३, पृ. ११५)। शृङ्गार रस भएको ध्वनिकाव्यमा अनुप्रास अलङ्कारले सौन्दर्य समाप्त गर्ने र यमक अलङ्कारका प्रयोक्तालाई बहुला भनिएको छ। यति भएर पनि सहज रूपमा ध्वनिमा सन्निवेश भएका रूपकादि अलङ्कारलाई भने उनले काव्यका आन्तरिक तत्त्वभित्र समेटेका छन्। उनले अलङ्कारलाई काव्यका बाहिरी सौन्दर्य बढाउने तत्त्व र अङ्गीरसका चारुत्वका कारण मानेका छन्।

यसपति आचार्य मम्मटले काव्यप्रकाशमा अलङ्कारविना काव्यमा ह्रास नआउने र काव्यमा अलङ्कार नभल्के पनि काव्यत्व सम्भव हुने वा काव्यलाई कुनै हानि नहुने कुरा बताएका छन् (इ. २०१८, पृ. १९)। उनी ध्वनिवादका कट्टर पक्षपाती भएर पनि काव्यको सुव्यवस्थित स्वरूप दिने प्रसिद्ध समन्वयवादी आचार्यका रूपमा चिनिन्छन्। उनको अलङ्कार निरूपण स्पष्ट, संक्षिप्त र सारगर्भित मानिन्छ। उपमा, अनुप्रास आदि अलङ्कारहरू मानव शरीरमा हार आदि जस्तै काव्यका उपकारक बन्दछन् भन्ने मान्यता मम्मटको रहेको छ। उनले अलङ्कारलाई काव्यको शरीरलाई सजाउने हार आदि गरगहना वा आभूषण मानेका छन्। यसबाट मम्मटले सर्वत्र काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यतालाई स्वीकार नगरे तापनि काव्यमा अलङ्कारको महत्त्वलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार भने गरेको देखिँदैन। अलङ्कारलाई ध्वनि साधक तत्त्वका रूपमा लिने मम्मटले यस कृतिमा गुणको सौन्दर्यकारक वा उपकारक धर्मका रूपमा चर्चा गर्दै गुणलाई नित्य र अलङ्कारलाई अनित्य धर्मका रूपमा लिएको पाइन्छ। मम्मट ध्वनिवादका समर्थक हुँदा हुँदै पनि अलङ्कारको महत्त्वलाई समेत उल्लेख गर्ने आचार्यका रूपमा देखा परेका छन्। यसपछि आचार्य हेमचन्द्रले काव्यानुशासनमा काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा मम्मट निकट रहेर धारणा व्यक्त गरेको देखिन्छ।

यसै गरी बाह्रौँ शताब्दीको प्रारम्भ र मध्यतिरका आचार्य रुय्यकको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ अलङ्कारसर्वस्व हो। उनले यस कृतिमा काव्यमा रहेको व्यङ्ग्य नै काव्यको प्राण र रसादि काव्यको जीवनभूत भएकाले यसको सौन्दर्यको साम्राज्य गुण अलङ्कार आदिबाट सिर्जना हुने कुरा बताएका छन् (इ. १९६५, पृ. १२)। यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने काव्यमा व्यङ्ग्य वा रसलाई चारुत्व प्रदान गर्न गुण र अलङ्कारहरूको उपस्थिति रहेको हुन्छ। त्यसैले काव्यमा अलङ्कार शोभाकारक धर्मका रूपमा उत्पत्ति हुन्छन् भन्ने मान्यता अलङ्कारसर्वस्वमा पाइन्छ। शोभाकर मिश्रको अलङ्कार विवेचना महत्त्वपूर्ण एवम् प्रौढ भएको कुरा पण्डित जगन्नाथले आफ्नो ग्रन्थ रसगङ्गाधरमा उल्लेख गरेबाट सिद्ध हुन्छ। उनको काव्यरत्नाकरमा काव्यमा अलङ्कारका स्थानका सम्बन्धमा कुनै चर्चा गरेको देखिँदैन। उनी रुय्यकका विचार नजिक देखिन्छन्।

यसरी नै चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथको प्रमुख साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थ साहित्यदर्पण हो। उनी मूलतः रसवादी आचार्य

भएकाले उनले काव्यको आत्मा रसलाई मानेका छन् भने अलङ्कारलाई काव्य शोभाकारक वाट्य तत्त्वका रूपमा चर्चा गरेका छन् । विश्वनाथले कामिनीका शरीरमा आभूषणले सौन्दर्यको प्रसारण गरे भैं अलङ्कारहरूले पनि रसात्मक काव्यमा शब्दार्थको सौन्दर्यलाई सुशोभित गर्दछ भनेका छन् (इ. १९७७, पृ. ६६५) । यसरी काव्यका अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा उनी मम्मटको पक्षमा उभिएको देखिन्छ । विश्वनाथले काव्यको शरीर शब्दार्थ हो, आत्मा रस हो, काव्यगुण, धर्म, रूप स्वभावका सकारात्मक पक्षहरू, काव्यदोष, रूप स्वभावका खराब पक्षहरू र अलङ्कारहरू आभूषण हुन् भन्ने कुरा अधि सारेका छन् (इ. १९७७, पृ. ११) । रसवादी आचार्य भएर पनि विश्वनाथले काव्यसौन्दर्यका लागि अलङ्कारले सहयोग गर्ने कुरालाई स्पष्टसँग उठाएका छन् । यति भएर पनि नारी सौन्दर्यका लागि गहना र काव्यसौन्दर्यका लागि अलङ्कार अनित्य अस्थायी रहेको कुरा उनले स्पष्ट पारेका छन् । चौधौं शताब्दीका आचार्य विद्यानाथले प्रतापरुद्रीयशोभूषण र विद्याधरले एकावलीमा मम्मट र रुय्यक निकट रहेर अलङ्कारसम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

यसपछि सोह्रौं-सत्रौं शताब्दीका पण्डितराज जगन्नाथ पूर्वीय काव्य परम्पराका उच्चकोटिका विद्वान् हुन् । उनलाई कालिदासपछिका उत्कृष्ट कविका रूपमा लिइन्छ । मूलतः उनी कवि, समालोचक, साहित्यशास्त्रकार र वैयाकरणकार हुन् । साहित्य चिन्तनमा उनी आनन्दवर्धन र मम्मटका नजिक देखिन्छन् । उनले अलङ्कारलाई काव्यात्मा रसको कारकका रूपमा लिएका छन् (उपाध्याय, २०६७, पृ. ९८) । उनको महत्त्वपूर्ण साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थ रसगङ्गाधर हो । संस्कृत काव्य परम्परामा यो प्रौढ एवम् सर्वाधिक मौलिक कृति मानिन्छ उनले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व नभई शोभावर्धक आभूषणकै रूपमा हेरेको पाइन्छ । उनले पूर्ववर्ती आचार्यहरू अप्पय दीक्षित, मम्मट र रुय्यकका कतिपय अलङ्कार धारणाको खण्डनसहित नयाँ अलङ्कार मान्यताको प्रस्तुति गरेको पाइन्छ ।

काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा तटस्थ देखिएका आचार्यहरू

आचार्य भरत इ.पू. दोस्रो शताब्दीका पूर्वीय काव्यशास्त्रका प्रथम आचार्य हुन् । उनको प्रसिद्ध ग्रन्थ नाट्यशास्त्र हो । भरतले नाट्यशास्त्रको चर्चा गर्ने क्रममा नाट्यकाव्यका लागि सात तत्त्व हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । उनले काव्य भनेको के हो र काव्य कस्तो हुनुपर्छ भन्ने धारणा भने स्पष्ट पारेका छैनन् (निरौला, २०६३, पृ. २७) । नाट्यशास्त्रका छत्तिस अध्यायमध्ये सोह्रौं अध्यायमा उनले अलङ्कारको विवेचना गरेको पाइन्छ । उनले नाट्यशास्त्रमा नाटकीय तत्त्वको विवेचना गर्ने क्रममा केही अलङ्कारको उल्लेख गरेको पाइन्छ । उनले अलङ्कारको स्वरूप र परिभाषाको चर्चा नगरी केवल चारओटा अलङ्कार उपमा, रूपक, दीपक र यमकको चर्चा गरेको देखिन्छ । यसरी भरतबाट नै अलङ्कारको चर्चा गर्ने परम्पराको थालनी भएको पाइन्छ । अलङ्कार सङ्ख्या भरतकै समयमा पनि चारभन्दा बढी रहेको भए तापनि उनले नाटकलाई जति आवश्यक ठाने त्यति मात्र ग्रहण गरेको देखिन्छ । काव्यमा अलङ्कारको चर्चा गर्ने पहिलो आचार्य भरतले काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा प्रस्ट धारणा राखेको पाइँदैन । आठौं शताब्दीका रुद्रट वामनका समकालीन हुन् । उनको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ काव्यालङ्कार हो । यस ग्रन्थमा उनले सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले अलङ्कारको व्यवस्थित रूपमा विवेचना गरेका छन् । काव्यमा अलङ्कारको भूमिकाको सम्बन्धमा यस कृतिमा कतै पनि टिप्पणी गरिएको पाइँदैन । उनको अलङ्कार निरूपणभन्दा वर्गीकरण अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । सोह्रौं शताब्दीका आचार्य अप्पय दीक्षितको महत्त्वपूर्ण अलङ्कार ग्रन्थ कुवलयानन्द हो । यो अलङ्कारहरूको सरल र स्पष्ट व्याख्या गरी लेखिएको ग्रन्थ हो । उक्त कृतिमा उनले पूर्ववर्ती आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका विशेष गरेर जयदेवका अलङ्कारहरूको निरूपण गरेका हुनाले उनलाई अलङ्कार सङ्ग्रहकर्ताका रूपमा लिन सकिन्छ । उनले यस ग्रन्थमा अलङ्कारका लक्षण र उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा पूर्वस्वीकृत आचार्यहरूका अलङ्कारहरू र आफैँले स्थापना गरेका अलङ्कारहरूको विवेचना मात्र गरिएको देखिन्छ । काव्यमा अलङ्कारको स्थानलाई लिएर यस ग्रन्थमा न त कुनै चर्चा भएको पाइन्छ, न त अन्य आचार्यहरूको मतमतान्तरको खण्डनमण्डन नै भएको पाइन्छ । यसका साथै काव्यमा अलङ्कारका स्थानका सम्बन्धमा भरत, रुद्रट र अप्पयदीक्षित भने तटस्थ नै देखिएका छन् ।

निष्कर्ष

यस अनुसन्धानमूलक लेखमा अलङ्कारवादसम्बन्धी पूर्वीय आचार्यहरूका मान्यताका आधारमा अलङ्कार सिद्धान्तको सैद्धान्तिक मान्यताको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि भरतदेखि जगन्नाथसम्मका २३ जना आचार्यका अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको विश्लेषण गरिएको छ । अलङ्कारको पहिलो चर्चा आचार्य भरतले गरेको भए तापनि यस सिद्धान्तका संस्थापकका रूपमा भने आचार्य भामह देखा परेका छन् । यी २३ आचार्यहरूका अलङ्कारसम्बन्धी मान्यताको अध्ययन गर्दा काव्यमा अलङ्कारलाई अनिवार्य तत्त्व मान्ने आचार्यहरूमा भामह, दण्डी, उद्भट, वामन, कुन्तक, भोज, क्षेमेन्द्र, व्यास, वाग्भट, जयदेव र केशव मिश्र रहेका छन् । काव्यमा अलङ्कारलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा नभई ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा हेर्ने आचार्यहरूमा आनन्दवर्धन, मम्मट, रुय्यक, हेमचन्द्र, शोभाकर मिश्र, विश्वनाथ, विद्यानाथ, विद्याधर र जगन्नाथ रहेका छन् । आचार्य भरत, रुद्रट र अप्पयदीक्षितले भने काव्यमा अलङ्कारको स्थानका सम्बन्धमा स्पष्ट धारणा राखेको पाइँदैन । यसरी अलङ्कार सिद्धान्तको मान्यता र काव्यमा अलङ्कारको स्थानको अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको मूलभूत प्राप्ति हो । यस अध्ययनबाट साहित्यमा अलङ्कारको अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तित्वहरू लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अप्पयदीक्षित (इ.१९५६). कुवलयानन्द. (भोलाशङ्कर व्यास, व्या.). चौखम्बा विद्याभवन ।
 आनन्दवर्धन (२०६३). ध्वन्यालोक (छै.सं.). (शोभित मिश्र, व्या.). चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
 उद्भट (इ.१९२५). काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रह. (नारायणदासो वनहट्टी, अनु). नारायणदास लेखक ।
 कुन्तक (इ.१९९८). वक्रोक्तिजीवितम्. (राधेश्याम मिश्रा, अनु.). चौखम्बा संस्कृत संस्थान प्रकाशन ।
 क्षेमेन्द्र (२०२१). औचित्य विचार विमर्श. (वज्रमोहन भा, अनु). चौखम्बा विद्याभवन ।
 जगन्नाथ (२०१९). रसगङ्गाधर. (वद्रीनाथ भा र मदनमोहन भा, अनु.). चौखम्बा विद्याभवन ।
 जयदेव (इ.१९९५). चन्द्रालोक. (श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, व्या.). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

- दण्डी (इ.१९५८). काव्यादर्श. (रामचन्द्र मिश्र, व्या.). चौखम्बा विद्याभवन ।
- निरौला, लेखप्रसाद (२०६३). माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा अलङ्कार योजना (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). अनुसन्धान केन्द्र, ने.सं.वि. ।
- भरत (२०३१). नाट्यशास्त्रम्. (गोविन्दप्रसाद भट्टराई, अनु.). ने.रा.प्र.प्र. ।
- भामह (इ.१९३८). काव्यालङ्कार (द्वितीय संस्क.). चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
- भोज (इ.१९३४). सरस्वतीकण्ठाभरणम् (दो.सं.). पाण्डुरङ्ग जावजी ।
- मम्मट (२०१८). काव्यप्रकाश (दो.सं.). (विश्वेश्वर सिद्धान्तमणि, व्या.). ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- रुद्रट (इ.१९६५). काव्यालङ्कार (द्वि.सं.). (सत्यदेव चौधरी, व्या.). परिमल पब्लिकेसन्स ।
- रुय्यक (इ.१९६५). अलङ्कारसर्वस्व. (सञ्जीवनी.आर.डी. द्विवेदी, अनु.). सुन्दरलाल दास, मोतीलाल दास, बनारसीलाल दास ।
- वाग्भट (इ.१९१६). वाग्भटालङ्कार (तृ.सं.). वासुदेव शर्मा, संशो.). तुकाराम जावजी ।
- वामन (इ.१९०५). काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति . (हरगोविन्द शास्त्री, व्या.). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- विद्याधर (इ.१९०३). एकावली. गवर्मेन्ट सेन्ट्रल डिपो ।
- विद्यानाथ (इ.१९५०). प्रतापरुद्रीयम्. श्री बालमनोरमा प्रेस ।
- विश्वनाथ (इ.१९७७). साहित्यदर्पण (न.सं.). (शालीग्राम शास्त्री, व्या.). मोतीलाल बनारसीदास ।
- शर्मा, ऋषिराम (२०७४). पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय नेपाली प्रायोगिक समालोचना. सुरेश अर्याल, गुण कोलनी ।